

РІЗНОВИДИ СУЧАСНОЇ ПОЗИТИВНОЇ УТОПІЇ

АНОТАЦІЯ

Аналізується сучасний стан розвитку утопічної свідомості та різновиди позитивної (на відміну від антиутопії) утопічної думки, що існують у вигляді різних напрямків утопічної свідомості: сцієнтистської, релігійної, партійно-політичної, культурно-мистецької, фінансово-корпоративної, екологічної.

Ключові слова: утопія, утопічна свідомість, негативна утопія (антиутопія), соціальні зміни.

АННОТАЦИЯ

Анализируется современное состояние развития утопического сознания и разновидностей позитивной (в отличие от антиутопии) утопической мысли, которые существуют в виде различных направлений утопического сознания: сциєнтистского, религиозного, партийно-политического, культурно-художественного, финансово-корпоративного, экологического.

Ключевые слова: утопия, утопическое сознание, негативная утопия (антиутопия), социальные изменения.

SUMMARY

The contemporary situation in the development of utopian consciousness and different trends of positive (not antiutopian) utopian thought is analyzed in given article. Different trends of the utopian consciousness are described: scientific, religious, political, cultural and artistic, financial and corporative, ecological.

Key words: utopia, utopian consciousness, negative utopia (antiutopia), social changes.

Утопії як цілісні утопічні твори виникли та дістали розповсюдження у Європі (в подальшому – в Америці та Азії) у XVII – XIX століттях. В подальшому утопія як цілісний твір, який намагається окреслити належний та розумний порядок у суспільстві, піддається різноманітній критиці та навіть насміханням. Марксизм критикує утопії за ненауковість, за велику кількість суб'єктивно окреслених сторін життя суспільства, за бездоказовість та просте декларування деяких необхідних змін у житті суспільства. Ірраціоналізм критикує прагнення утопії до розумного, раціонального облаштування життя суспільства як цілого, вказуючи на те, що, оскільки людина має не лише розум, а й почуття та переживання, то у дуже раціональному та правильному суспільстві суб'єктивність людини буде утиснута та страждатиме. Представники деяких релігійних кіл стверджували, що утопія не потрібна, бо релігійні істини та їх реалізація у суспільстві здатні забезпечити людям належний та достойний спосіб життя.

Результатом такої різноманітної критики (а, можливо, і певних процесів у реальному житті суспільства) стає ситуація, коли позитивна утопія як цілісний конструкт фактично не існує протягом XX століття (хоча існує багатоманітна література про утопію, аналіз окремих утопічних творів та їх оцінки). Яка ж подальша доля позитивної утопії у житті сучасного суспільства та в інтелектуальних процесах сучасності?

У даному дослідженні ми поставили на меті простежити, якими є конкретні форми існування позитивної утопії у сучасному світі та у його духовному житті.

Якщо простежити, який історичний шлях розвитку пройшла утопія, то виникає певна аналогія з шляхом розвитку філософії та науки – утопія переходить від класичного періоду розвитку до некласичного. Позитивні утопії XVII – XIX століть цілісні, завершені, прагнуть

охопити та описати всі сторони життя суспільства, спираючись на певні принципи, що обираються як вихідні, базові. Це нагадує ситуацію у класичній філософії (як і у класичній науці), для яких характерне прагнення створити цілісні системи знання. Відомо, що останньою з таких систем стає філософська система Г.В.Ф.Гегеля, після якого філософські конструкти набувають характеру «відкритих систем». Для таких конструктів характерне те, що обирається певний напрямок дослідження в галузі людського мислення або практичної діяльності, і саме цей напрямок обмірковується, описується, аналізується, досліджується. При цьому інші варіанти духовних пошуків або практичного життя не цікавлять автора даного інтелектуального конструкту.

У розвитку позитивної утопії відбувається подібний процес. Даний вид утопії більше не набирає форми цілісного твору, що описує належний варіант суспільної організації. В галузі утопічного мислення також здійснюється перехід від утопічної системи суспільного життя до утопічного мислення, що обмірковує певний вид діяльності за всіма характеристиками утопічності – йдеться про діяльність у майбутньому часі або в іншому місці (в іншій країні, в іншому місті або селі, на іншому місці роботи), і ця діяльність відповідає певним уявленням про належний спосіб дій, про належні принципи вибору певних конкретних кроків у діяльності та може відповідати певному ідеалу.

Отже можна говорити про те, що у ХХ столітті утопія, яка є необхідним компонентом людської інтелектуальної діяльності, опинившись у ситуації, коли її критикували та висміювали, знаходить для себе інший спосіб існування - у формі утопічної свідомості.

Вірогідно, першим з дослідників утопії, хто зауважив та зафіксував цей перехід, був К.Мангайм, що визначив утопію як сукупність уявлень, котра пропонує зміни існуючого стану справ та заміну його іншим, який дозволить суспільству рухатися вперед. К.Мангайм пише: «Утопічною є та свідомість, яка не знаходиться у відповідності з оточуючим буттям. ...Проте не кожна орієнтація, що не відповідає даному «буттю», трансцендентна по відношенню до нього і в цьому сенсі «чужа по відношенню до дійсності», ми називаємо утопічною. Ми будемо вважати такою лише ту «трансцендентну по відношенню до дійсності» орієнтацію, котра, перетворюючись на дію, частково або повністю підриває існуючий в даний момент порядок речей»[9, с.113]. Зауважимо, що в даній ситуації йдеться про інтенцію позитивної утопії (бо не говориться про принципове погіршення життя суспільства в цілому), причому сам К.Мангайм ставиться до такої інтенції теж позитивно, вбачаючи в утопії можливість наблизитись до прогресивних змін. Насмішкуватись щодо утопії або будь-які розмірковування про антиутопію як необхідну складову суспільного розвитку тут відсутні.

У радянський час другої половини ХХ століття найвідомішим дослідником утопічної свідомості можна вважати Е.Я.Баталова. Він зазначав, що для ліворадикальних рухів другої половини ХХ століття утопізм – це «адекватна сучасним умовам форма прояву історичної ініціативи, необхідна умова «революційної творчості» [2, с.154]. В іншій праці, спеціально присвяченій проблемі утопічної свідомості (та за всіма законами утопічного жанру винесеного за межі наявної радянської дійсності, бо здійснювався аналіз утопічної свідомості у США), Е.Я.Баталов робить важливе зауваження, що утопічна свідомість не лише пов'язана з певною соціальною дійсністю та критичним ставленням до неї, а є ще й продуктом пізнавального процесу [1, с.21]. Е.Я.Баталов зазначає, що «суб'єкт може бачити у об'єкті, який пізнає, тільки те, що він хотів би у ньому бачити, і не помічати того, що за тими чи іншими мотивами (відомими чи не відомими йому) не хотів би бачити... Подібного роду когнітивна процедура зовсім не обов'язково жорстко пов'язана з соціальною «ситуацією» суб'єкта, тобто з його становищем у суспільстві та свідомим ставленням до існуючих порядків. Тут дається взнаки і загальний рівень розвитку суспільства, і рівень індивідуальної культури, і психічні особливості індивіда, і його безпосередні життєві турботи» [1, с.22]. Таким чином за утопічною свідомістю визнається статус елементу когнітивного процесу, і, отже, із статусу фантазії вона переходить у статус елементу процесу пізнання соціальних явищ.

В подальшому цікаві окремі міркування з приводу сутності утопічної свідомості ми зустрічаємо у працях М.К.Мамардашвілі [6], А.М.Пятигорського [8] та ряду інших цікавих мислителів.

Дослідники сучасної філософії відзначають таку її рису як антропоцентричність. Оскільки утопія завжди і в принципі була антропоцентричною (тобто ідеальне належне суспільство проектували, виходячи з певних уявлень про сутність людини), вона в цілому відповідає провідній тенденції сучасної філософії, що в осмисленні реалій оточуючого світу звертається в першу чергу до людини та її бачення цього світу.

Якщо продовжити паралель з неklasичною філософією, можна зауважити, що утопія від міркувань про цілісно організоване суспільство (про суспільство як державу) переходить до утопічного осмислення та обмірковування певних видів діяльності; смислу та призначення певних соціальних груп, що пов'язані з цими видами діяльності; місця у житті суспільства певних об'єднань. На нашу думку, для утопії у модусі утопічної свідомості характерним стає плюралізм, певна багатовекторність. Ті, хто були долучені до класичної, цілісної утопії, здебільшого вважали, що всі проблеми і негаразди, які існують у державі, повинні бути вирішені державницьким шляхом, через реформи, мудрі рішення правителів та запровадження належних законів. Дана тенденція зберігається і в наш час, і далі ми будемо говорити про партійно-політичну свідомість як різновид утопічної, проте зараз поряд із згаданим напрямком розвитку, спостерігаються й інші варіанти утопічної свідомості. Так, О.Можен, осмислюючи ситуацію у сучасних розвинутих країнах, говорить про те, що сучасне життя породжує різноманітні утопії – ринок як утопічний капіталізм, утопія прямої демократії, утопія націонал-комунізму, тощо[7, с.142].

Слід зазначити, що для сучасної утопічної свідомості характерним є те, що статус належного, досконалого та майже ідеального надається певному виду діяльності. Причому такий вид утопічних уявлень може виникати з різних причин як у свідомості тих, хто присвятив своє життя даному виду діяльності, так і у свідомості людей, які мають про певний вид діяльності досить приблизне уявлення. Відбувається своєрідна фетишизація того чи іншого виду діяльності або сфери суспільної активності. Демонструється віра у важливість, належність та цілковиту необхідність певного виду діяльності, перебільшується значення його для суспільного буття, і в зв'язку з цим «вимагається неможливе» (якщо згадати та використати лексику молодіжного руху 60-х рр. ХХ століття у Європі та США) - донести до всіх членів суспільства, що лише даний вид діяльності створює для його adeptів та для решти суспільства максимально сприятливі умови для життя.

Такі напрямки діяльності, до яких звертається утопічна свідомість, можуть служити основою для виділення різновидів утопічної свідомості у сучасному світі. Слід нагадати та підкреслити, що йдеться про позитивно спрямовану утопічну думку, тобто про міркування щодо належної, позитивної діяльності, скерованої на вдосконалення життя людей та суспільства в цілому. Разом з тим утопічна свідомість зберігає такі риси, характерні для утопії в цілому, як різко критичне ставлення до дійсності, віру (більш-менш фанатичну) у свою долученість до абсолютної істини, певну зверхність по відношенню до тих, хто скептично сприймає пропонувані пропозиції щодо вдосконалення суспільного життя. Часто сюди додається відчуття власної обраності, пов'язаної з тим, що дана особа або група людей долучена до пропонованої абсолютної істини, до справжніх уявлень щодо належного способу діяльності, до вищого ідеалу.

Деякі із напрямків діяльності, на які скерована утопічна свідомість, існували і у попередні історичні періоди, причому й в минулому вони ставали об'єктом утопічних сподівань та очікувань.

Можемо стверджувати, що в сучасному світі зберігається та одержує подальший розвиток *сциєнтистська утопічна свідомість*. В межах цієї свідомості необхідним та належним напрямком діяльності суспільства, від якої залежить можливість вдосконалити життя людства, є розвиток науки. Саме він повинен дозволити знайти ефективні способи виробництва, забезпечити швидкий обмін різноманітною інформацією, зберегти життя та

здоров'я людей, створити енергозберігаючі технології, знайти методи переробки промислових та побутових відходів. Такий варіант утопічної свідомості виникає у XVI – XVII століттях разом із становленням та розвитком науки як особливої сфери суспільної діяльності, і, вірогідно, буде існувати доти, доки існуватиме наукове пізнання. Заперечення щодо таких поглядів сприймаються їх adeptами як обскурантизм, відхід від наукових уявлень як єдино істинних та намагання відвернутися від світла знань.

Іншим видом утопічної свідомості, яка існувала й у попередні віки, є *релігійна утопічна свідомість*. Цей напрямок утопічної свідомості наполягає на тому, що лише розповсюдження релігійних істин, донесення до широкого загалу релігійних заповідей, можуть змінити на краще життя людей та суспільства в цілому. Ті, кому притаманний цей вид релігійної свідомості, наполягають на запровадженні різних форм релігійної освіти для дітей, на створенні релігійних молодіжних організацій, на впровадженні певних релігійних заборон у сферу законодавства (наприклад, у християнських країнах – законодавчу заборону на розлучення, на аборт, на клонування). Суттєвим від'ємним аспектом утопічної релігійної свідомості є те, що різні релігії передбачають різні способи поведінки та певні відмінності у заповідях та нормах. До того ж як правило ревні віруючі налаштовані нетерпимо по відношенню до інших релігій та їх представників. Звідси – войовничість по відношенню до тих, хто, на їх думку, заважає удосконалити цей світ відповідно до настанов певної конкретної релігії, крайньою формою якої є джихад в ісламі та інші види релігійних воєн.

Продовжує існувати в наш час і такий вид утопічної свідомості як *партійно-політична свідомість*. Свого часу, у XVIII – XX століттях, саме цей вид утопічної свідомості сформував низку цілісних творів, які відносили до жанру літературної утопії. Породженням даного виду утопічної свідомості є не лише літературні твори, а й такі цілісні і завершені документи, як партійні маніфести, програми, звернення. В наш час документи такого роду пишуться та виголошуються відповідно до всіх характеристик утопічної свідомості – в них підкреслюється, що лише дана політична сила може запропонувати ефективні політичні реформи, дати країні достойних лідерів та керівників. Перехід в межах партійно-політичної свідомості від літературних творів до політичних програм є своєрідним переходом від закритої до відкритої системи – цілісний літературний твір являє собою певну непорушну єдність, тоді як політичну програму можна обговорювати, коректувати, доповнювати, відмовлятися від певних формулювань. Проте програми зберігають всі ознаки утопічної свідомості – скерованість у майбутнє або на інші території, непримиренність до опонентів, підкреслення власної виключності.

Культурно-мистецька утопічна свідомість як сформований вид свідомості, засвідчений не лише в окремих висловлюваннях, а й у певних документах, маніфестах, статтях існує з другої половини XIX століття. Цей варіант утопічної свідомості формується в добу модерну, коли, з одного боку, зростає кількість членів суспільства, які долучені до мистецької діяльності та вважають себе художниками у широкому значенні цього слова; з іншого боку, поширюється вплив мистецтва та мистецької діяльності, літератури, а в подальшому кінематографу на життя суспільства. Так, представники «Сецессіону», товариства художників-модерністів, що було створене у Відні у 1897 році, ставили своїм завданням «змінити суспільство за допомогою мистецтва»[3, с.5]. Згідно цього виду утопічної свідомості, лише мистецтво взагалі та даний вид і напрямок мистецької діяльності зокрема (футуризм, театр абсурду, романтичне кіно) може створити позитивне соціальне середовище для культурного розвитку, забезпечить свободу творчості, свободу самовираження, свободу духу; зробить прекрасним середовище існування людини, що, в свою чергу, зробить людину делікатнішою, благороднішою, кращою, більш вишуканою. На кінці XX століття у мистецькій утопічній свідомості виникає нова інтенція – мистецтво створить нову культуру, стане альтернативою алкоголю та наркотикам, змінить світогляд людей, зробить їх добрими, навчить любити весь світ.

Ще один вид утопічної свідомості, яка сформувалась та почала розповсюджуватися та пропагуватися відносно недавно, можна назвати *фінансово-корпоративною утопічною*

свідомістю. Один з напрямків такої свідомості простежується у банківських рекламах та пропозиціях, які виглядають приблизно так: «ми багаті та успішні, і допоможемо всім вам стати багатими через заощадження, позики, депозити з високими відсотковими ставками, які пропонує вам саме наш банк».

Інакшим варіантом даного виду утопічної свідомості є свідомість, що поширюється і навіть нав'язується компаніями сітьового маркетингу (Оріфлейм, Тяньші). Ці компанії переконують оточуючих, що саме вони створюють умови для того, щоб окремих членів компанії міг заробити на достойне життя, не почувався самотнім, самовдосконалювався, міг створити свою власну торговельну сітку. На підтвердження висловленого міркування можемо навести таку цитату: «Тяньші надає всім людям, які сповнені рішучості і старанно йдуть назустріч своїй меті, всі необхідні можливості для найшвидшого досягнення результатів...Займаючись разом з нами перспективним бізнесом і використовуючи перевірену на практиці систему досягнення успіху, Ви зможете стати успішною людиною» [4, с.1]. Очевидно, що всі можливості всім бажаючим не може надати жодна компанія. Який зміст вкладається в поняття *успішна людина*, теж не пояснюється.

Напевне, наймолодшим видом утопічної свідомості є *екологічна утопічна свідомість*. В межах цієї свідомості широко розповсюджені уявлення та міркування про те, що значна кількість проблем сучасного людства пов'язана з цивілізаційним розвитком – зростанням міст, використанням великої кількості транспорту, вживанням сумнівних продуктів. Тому вирішення цих проблем пов'язують з необхідністю повернення до природи, з дотриманням простого і природного способу життя, використанням переважно природних лікувальних препаратів, природних матеріалів для будівництва та облаштування оселі. Незважаючи на те, що існує досить багато технологічних розробок, пов'язаних з такими ідеями, вони, на нашу думку, значною мірою лишаються утопічними, тому що спосіб життя, пропонується цивілізацією, рівень медичного та інших видів обслуговування, способи пересування, престижність та комфортність життя в місті, можливість одержання різних варіантів освіти – все це ще довго (якщо не завжди) буде утримувати більшість людей у межах цивілізованого способу життя.

Підводячи підсумки викладеного вище, можна зауважити, що сучасна утопічна свідомість як один із способів пізнання та освоєння дійсності, значною мірою є продовженням тих тенденцій у розвитку утопічної думки, які існували у XVII – XX століттях, проте утопічна думка відмовляється від цілісних творів, цілісного викладу, лишаючись у стані процесу, вільного руху. Проведений аналіз дозволяє зробити припущення, що утопічна свідомість існувала завжди як елемент пізнавального процесу та як компонент суспільної свідомості. В різні історичні епохи утопічна свідомість проявлялася по-різному – від вимог радикальних реформ до повстань та вбивств тиранів. В період Нового часу, коли набувають розповсюдження наукові трактати, що обґрунтовують певні ідеї, з одного боку, та відбувається бурхливий розвиток літератури, де виникають досить різноманітні жанри, з іншого – утопія також набуває форми цілісного завершеного твору. В подальшому, в кінці XIX – на початку XX століття, коли у філософії відбувається перехід до відкритих систем, а в літературі – починають переважати малі форми, - утопічна свідомість продовжує існувати у суспільстві, проте про її існування ми можемо судити лише з тих її проявів про які йшлося вище, а не з цілісних творів.

Філософія XX століття дозволяє виділити ще одну важливу характеристику утопії (оскільки саме в межах даної філософії розроблено відповідний термін) – утопія доволі часто користується симулякрами. Різноманітні поняття, які використовує утопічна свідомість – справедливість, істина, щастя, розумність, науковість, – у більшості випадків не пояснюються і не аргументуються. За Ж.Бодріаром, симулякр – це відтворення реального, яке поступово набуває автономного статусу. В результаті створюється симульована гіперреальність, яка постає більш реальною, ніж сама реальність, хоча і позбавлена будь-якого референта [60, с.385]. Саме такого статусу можуть набувати в межах утопічної

свідомості згадані поняття. В результаті живі люди або реальні ситуації можуть видаватися дріб'язковими, а певні симулякри – дійсністю, що скеровує ті або інші вчинки людини.

Можна висунути гіпотезу, що наявність симулякрів слід вважати однією з сутнісних ознак утопії (поруч із дистанційованістю в просторі або в часі, уявленнями про належне, пов'язаністю з певним ідеалом). Проте детальний аналіз даного припущення виходить за межі даної статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Э.Я.Баталов – М. : Наука, 1982. – 336 с.
2. Баталов Э. Я. Философия бунта. (Критика идеологии левого радикализма) / Э. Я. Баталов – М. : Политиздат, 1973. – 222 с. – (Социальный прогресс и буржуазная философия).
3. Великие художники, их жизнь, вдохновение и творчество. Густав Климт. Часть 29. – Киев : ООО Иглмосс Юкрейн, 2003. – 32 с.
4. Дело Тяньши. – Better Health/ Better World. – 17 с.
5. Енциклопедія постмодернізму /за ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 503 с.
6. Мамардашвили М.К. Опыт физической метафизики / Мамардашвили М.К. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 304 с.
7. Монжен О. Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції / Олів'є Монжен; Пер. з франц. Т.Голіченко, С.Йосипенка, А.Репи. – Київ: Дух і Літера, 2011. – 360 с. – («Філософські контакти: Україна-світ»)
8. Пятигорский А.М. Избранные труды / Пятигорский А.М. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 590 с.
9. Утопия и утопическое мышление : антология зарубеж. лит. / [пер. с разн. яз.] ; под. ред. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – 405с.